

**Szociográfia és szépirodalom találkozása az 1980-as években:
Szociográfiai látásmód Ambrus Péter A Dzsumbuj és Spiró György
Csirkefej című művében**

Jelige: Szociográfia

Tartalomjegyzék:

Bevezetés.....	3
1. A szociográfia az irodalomban.....	4
a. A szociográfia és az irodalmi szociográfia meghatározása, jelentősége a XX. század második felében.....	4
b. A lumpen fogalmának történeti értelmezése	6
c. Ambrus Péter: A dzsumbuj, a valóság tükörképe.....	10
i. A lakótelep.....	10
ii. A Dzsumbuj, a valóság tükörképe.....	11
d. Megjelenés a szépirodalomban: Spiró György: Csirkefej.....	13
2. Kommunikációs problémák a Csirkefejben és A Dzsumbujban	16
a. A kommunikáció átalakulása, korlátozottsága, hiánya.....	16
b. Egy társadalmi rétegnyelv kialakulása	19
3. A tér és a tárgyak szerepe a két műben.....	21
a. Az időnélküliség, a tér és a tárgyak központi szerepe.....	21
Összefoglalás	25
Felhasznált irodalom	26

Bevezetés

Dolgozatomban szeretnék kitérni a „lumpennek” nevezett társadalmi réteg kialakulására, jelentőségére, elsősorban az irodalomban betöltött szerepére. Fontosnak tartom a fogalom történeti áttekintését. Honnan ered és hogyan változott az évtizedek alatt ez a meghatározás, jelentés, megítélés. Miként kapcsolható össze a szocialista rendszer hazai kiépülésével. Miként fonódik össze a szépirodalom egyes ágaival. Ambrus Péter írása nyers és megszerkesztetlen mű, amely alapjában mutatja be a kor emberét. Bár az sem biztos, hogy emberről, mint önálló beszélhetünk, talán csak rétegről, vagy osztályról, mindenképp a társadalomban betöltött hely a lényeges.

A szocialista törekvések egyik formája volt a magyarországi urbanisztikai feladatok megvalósítása. A városiasodás, a lakótelepek felépítése, az emberek együttélése és az ebből fakadó személyiség problémák egymást kiváltó tényezők.

Egy szociográf és egy szépirodalmi írást veszek alapul. Ami azért is érdekes, mert annak a bemutatására törekszem, hogy egy dráma sajátosságain keresztül miként lehet egy társadalmi problémát feltérképezni, illetve ez milyen konfliktusokat hoz magával. Gondolok itt leginkább a mű kommunikációs nehézségeire.

Majd kitérek a dolgozat középpontjában álló, a Csirkefejen megjelenő kommunikáció problémakörére. A nyelv, a szavak játéka, melyek egy társadalmilag kirekesztett, a társadalom peremterületein élő közösség sajátjai. A nyelv redukálódása, mely egy megakadályozhatatlan velejárója a kornak, s eme társadalmi réteg kultúrájának.

Végezetül fontosnak tartom kifejtetni az idő, illetve idő nélküliség szerepét a műben, és a helyszín, mint a tér jelenlétének fontosságát.

Spiró Csirkefej című drámája milyen módon mutatja be a valóságos helyzetet, az emberi attitűdöket, a helyet, a tárgyakat, mint központi tényezőt? A térnek miképpen lesz fontosabb mondanivalója, mint az időnek? Többek között ezekre a kérdésekre is választ kíván nyújtani a tanulmány.

1. A szociográfia az irodalomban

a. A szociográfia és az irodalmi szociográfia meghatározása, jelentősége a XX. század második felében

A szociográfia egy település, egy lakókörnyezet, vagy egy társadalmi réteg életének dokumentumszerű bemutatása, gyakran statisztikai elemekkel. Irodalmi műfajként a harmincas években teljesedett ki. Általánosan megfogalmazva a parasztság hétköznapi életét, gondjait fogalmazták meg, illetve tárták fel tényszerű pontossággal.

Irodalmi műfajként különös jelentőséggel bírt a 20. század második felében. A második világháború után nagy változások mentek végbe az országban, melyeknek társadalmi szempontból igen nagy volt a jelentősége. A magyarországi szocializmus kiépítésével megnőtt a társadalom, mint egész fontossága. A társadalmi közösségek központi szerepet kaptak, az egyén kevésbé tudott kibontakozni. A „közös ügy” féle gondolkodásmód sok kérdést és problémát vetett fel, bár néha megoldást is jelentett a korban.

Jellemzője, hogy ugyanolyan mértékben táplálkozik a társadalmi gondolkodásból, mint amilyen mértékben irodalmi alkotás. A létrejöttében egyformán fontos a tudományos kutatás és a saját tapasztalatokon alapuló, ösztönös irodalmi felépítés. A szociográfia összetételében egyaránt szerepelnek a helyzetrajz, a tájkép, az anekdota, az irodalmi publicisztika és az empirikus szociográfiai felvétel elemei. A szociográfia és az irodalmi szociográfia célja végső soron ugyanaz: egy együtt élő népcsoport szociális életének bemutatása. A szociográfus mindig objektív, az ő világnézete, hozzászólása nincs jelen.¹

Ez utóbbi ok miatt a szociográfiai írások részletes leírással és adatokkal is szolgáltak a gazdasági változások, a társadalmi mobilitás, a népességváltozás vagy a migráció bemutatására. Jelentősége elsősorban ebben mutatkozik meg. Feladata a megismertetés, amely nem személyes, hanem sokkal inkább tárgyilagos eszközökkel történik. A szociográfia írója általában nem helyezkedik bele a témába, külső megfigyelőként van jelen (mindazonáltal akadhat kivétel is).

Ezek az írások tényfeltárások, és habár tartalmazzak mélyinterjúkat, nem téveszthetők össze a riportírással. A szociográfia művészi eszközökkel felépített munka, belső vívódásokat, a kirekesztett ember mindennapi harcait mutatja be, objektív módon.

¹ Bertalan László: A szociográfia fogalmáról/ Szociológia 1977/2. 246-248. oldal

Megjelenése előtt az irodalom feladata volt, hogy ezekről a problémákról, társadalmi változásokról képet adjon az olvasók számára. A célt szolgálva olyan társadalmi regények születtek, melyek elég pontos leírást adtak a kor társadalmának életéről, az emberek magatartás formáiról egyaránt. A szociológia mellett itt nagy jelentőséggel bírt a pszichológia is, melynek segítségével egy-egy regény szereplő megismerése által, a kor emberét ismerhettük meg. A szépirodalomnak nem feltétlenül kellett egy egész társadalmat bemutatnia, sőt általában egy periferikus réteget ragadott ki és azt átfogóbban mutatta be.²

Így volt ez a munkásokról szóló regények esetében is, amikor is a munkásember a kor embereként mutatkozott meg egy műben. Ezek az emberek egy új korszak új hőseként jelentek meg (természetesen jelen voltak a ki nem adott, lázadó írások, melyek politikailag nem voltak elfogadottak). Úgy mutattak be egy réteget, – például a munkásosztályt – hogy nem azokat az elveket, ideológiai jelentéseket hordozták magukban a művek, amelyek elvártak voltak. Természetesen az is érthető, hogy az irodalom, a szépirodalom feladata elsősorban nem a tényszerű megállapítások megtétele, és a szociográfiai pontosság. Nagymértékben jellemző volt az önkifejezés központiséga különböző művészi eszközökkel.³

1945 után hazánkban a munkásság beépült az emberek világképébe, egyfajta ideológiává nőtte ki magát a munkás élet nagyszerűsége. Létrejött az öntudatos munkás alakja, amelynek már nem sok köze volt a valósághoz. Leginkább egy elvont, erkölcsi mintát állított az olvasó elé. A 60-as évektől kissé változott az írói magatartás, hozzáállás. Nemzeti küldetéstudat jellemezte az írókat, költőket, céljuk: meglátni a valóságot a lepel mögött. A munkások valódi értékeit, érdekeit tartották szem előtt. Bár itt felmerül a kérdés, hogy nem válik-e „munkásidegenné” a munkásoknak szánt irodalom, ha egy értelmiségi réteg gondolatain keresztül jut el az olvasóhoz. Hiszen nem egy munkás szemén keresztül tekint a világra, hanem saját látásmódja és tapasztalatai is beleszövődnek a mondanivalóba.⁴

Az egyéni látásmód, amely kétségtelenül részt kíván venni egy regény megírásának folyamatában, sok nehézséget okoz a korban. Vannak regények, melyek „alulnézetből” mutatják be a szocializmus emberének életét, akár jellemrajzát, sőt akár magát a politikai rendszert. *Fejes Endre: Rozsdatemető* című regénye egy példa az előbb említettekre.

A szociológia és az irodalom egyaránt felveti a vizsgált korban a munkásosztály helyzetének problémáját és foglalkozik ezzel a témakörrel. Csupán az a kérdés, hogy mely terület érinti mélyebben, átfogóbban (itt lényeges az átmenetiség szerepe is, amely a

² „Mű? Munkás” Vitányi Iván/ 18-20. oldal/ Magvető Könyvkiadó, 1985

³ „Mű? Munkás” Gergely András/ 43-44., 48-50. oldal/ Magvető Könyvkiadó, 1985

⁴ „Mű? Munkás” Halmos Ferenc/ 56-58. oldal/ Magvető Könyvkiadó, 1985

szociográfia és az irodalmi szociográfia között húzódik). Érzékelhetően már a műfaji besorolás önmagában sem egyszerű, ahogy azt sem volt egyszerű megállapítani az 1980-as évek szocialista rendszerében, hogy ki számít például igazi munkásnak, ki tartozik bele ebbe a gyűjtőfogalomba. A munkásság egy kifejezetten heterogén csoport volt, amelyet további két nagy csoportra lehetett elkülöníteni: az egyik a városi, a másik a falusi, paraszt származású munkásság. A városi munkásság őrzi és továbbviszi a régi hagyományokat. A szakmunkás szülők gyermekei nagy valószínűséggel maguk is szakmunkások lesznek, de a fiatalok közül már egyre többen rendelkeznek érettségivel. Eme réteg életformája egyre jobban hasonlít az értelmiségi réteg életéhez. A falusi munkásság pedig nagy számban van jelen a szegény, fejlődésben alulmaradt településeken, ahol a gyermekek kitörése igen nehéz.⁵

b. A lumpen fogalmának történeti értelmezése

A lumpenproletariátus kifejezést *A német ideológia* című munkában Karl Marx és Friedrich Engels alkotta meg, utalva ezzel a fogalommal elsősorban a nem öntudatos munkásra. A német szó jelentése: *rongy, cafat, gazember*.

Marx szerint ez a társadalmi osztály nem valószínű, hogy valaha is rendelkezni fog valamiféle osztálytudattal. Ez a csoport nem érdeklődik a forradalmi haladás iránt, érdektelen a politikával szemben.

„*A csavargóktól, bűnözőktől, prostituáltaktól, egyszóval a tulajdonképpeni lumpenproletariátustól eltekintve, ez a társadalmi réteg három kategóriából áll. Először munkaképesekből. Csak felületesen rá kell nézni az angol pauperizmus statisztikájára, és azt látjuk, hogy e kategória tömege minden válságban megduzzad és az üzlet minden megélénkülésekor megfogyatkozik. Másodszor: árvákból és pauperek gyermekeiből. Ezek az ipari tartaléksereg jelöltjei, és nagy fellendülések idején, mint például 1860-ban, gyorsan és tömegesen besorozzák őket az aktív munkásseregbe. Harmadszor: elzüllöttekből, lerongyolódottakból, munkaképtelenekből. Főleg olyan egyének ezek, akik azért pusztulnak el, mert a munkamegosztás megfosztotta őket mozgékonyaságuktól, olyanok, akik a normális munkás-életkornál tovább élnek, végül az ipar áldozatai, akiknek száma a veszélyes gépi berendezéssel, bányászattal, vegyészeti gyárakkal stb. nő, rokkantak, betegek, özvegyek stb.*”
(Karl Marx: *A tőke*, 597. oldal)

⁵ „Mű? Munkás” Vitányi Iván/ 15-16. oldal/ Magvető Könyvkiadó, 1985

Rosa Luxemburg szerint a lumpenproletár elemek elsősorban a polgári társadalomhoz kötődnek, lényeges probléma az ellenük folytatott küzdelem Németországban is, és ez a réteg különösen akkor növekszik nagyra, ha a társadalmi rend falai összeomlanak. A következő okokra vezeti vissza a lumpen réteg kialakulását: a kereskedői árfelverés, a feketézés, a fiktív alkalmi ügyletek, az élelmiszerhamisítás, a csalás, a hivatali sikkasztások, a lopás, a betörés és a rablás. A polgári értékek redukálódásával és eltűnésével magyarázza a csoport létrejöttét.⁶

Vajon a lumpen, mint fogalom, egyértelműen megfeleltethető a fejezet elején leírtaknak? Lehet-e még értelmezni ezt a fogalmat?

A lumpen réteg nem csak a szociográfia sajátjaként működik, hanem már a szocializmus ideje alatt is problémaként jelenik meg, például egy szocialista sikerregényben, *Fejes Endre: Rozsdatemető* című művében.

A regény 1962-ben jelent meg, az olvasók körében nagy sikert aratott. A *Rozsdatemető* egy család élettörténete, amely nem próbál kitörni a mindennapi lét elviselhetetlenségéből, hanem életcéljuk a pusztta túlélés. Igazából nem foglalkoztatja őket a politika, egyik napról a másikra tengődnek. Fejesnek ez az írása tényfeltárásként is funkcionál. A szerző nem nyilvánít véleményt, és az elbeszélés is tárgyilagos. A műben nincsenek hősi értékek, a történet, a szereplők bemutatása a rideg valóság visszatükrözéseként működik.⁷

A regény figurái egy lumpen környezetben megjelenő, a normától eltérő magatartásformákkal rendelkező személyek. Különböző nehézségekkel küzdenek, általában véve mindannyian munkások. Képtelenek elszakadni a paraszti életformától, és magától a lumpen életmódtól, ami persze nemcsak saját gyengeségükként fogható fel. Bele is vannak kényszerítve ebbe a helyzetbe a külvárosi lakótelep, a hatalmas család és az alacsony kereset által. Fejes Endrén kívül Tar Sándor, Mózes Lajos, Sarusi Mihály a lumpen lét problémájával foglalkozó írásai nem átmeneti problémaként kezelik a témát. A peremterületekre szorult ember nehezen szabadul ebből a környezetből.⁸

A *Rozsdatemető* megjelenésének idején a munkásosztályt még homogén csoportnak tekintették. Nem vizsgálták még a rétegzettségét, ha mégis szó esett róla, ez másodlagosnak számított. A munkásosztályt két gondolat mentén határolta el egymástól: az egyik része a munkásosztálynak az öntudatos, dolgozni szerető, cselekvő, történelemformáló proletariátus, a másik oldalon pedig a lezüllött, tehetetlen, dolgozni nem akaró, csupán csak vegetáló, akár bűncselekményekben is részt vevő proletariátus áll, ez a lumpen réteg. A *Rozsdatemető*ben ez

⁶ <http://www.marxists.org/magyar/archive/luxemburg/of.htm>

Rosa Luxemburg: Az orosz forradalom

⁷ Józsa Péter- Jaques Leenhardt: Két főváros- Két regény- Két értékvilág 60-63. oldal/Gondolat, 1981./

⁸ „Mű? Munkás” Pósa Zoltán/ 105-107. oldal/ Magvető Könyvkiadó, 1985

a nézet nem feltétlenül bizonyul reálisnak. Hiszen a Hábetler család elsősorban a történelmi folyamatoknak, változásoknak, külső determináló tényezőknek köszönheti életvitelét. Persze nyitva marad a kibontakozás lehetősége előttük, de ez lehetetlennek tűnik. Életcélokat, életformákat kellene elfogadniuk, elsajátítaniuk ahhoz, hogy társadalmilag felemelkedjenek.

Tekinthetjük őket akár a történelem áldozatainak is, ennél fogva a lumpen jelentése új értelmezést kaphat. Hiszen nem csak önhibájukból a társadalom aljára került rétegről van szó, hanem a külső tényezők által beletaszított emberekről is.⁹

A szegénységet igen erősen meghatározzák az adott kor gazdasági adottságai. A társadalom szegény rétegét általánosan úgy határolják körül, hogy az a szegény, aki a megélhetési minimumból vagy az ezt el nem érő jövedelemből él. Egy másik meghatározás szerint, szegény az, aki önmaga erejéből kitörni nem tud ebből az állapotból, illetve részben vagy egészben képtelen az önfenntartásra. Természetesen a szegénység értékrendje, céljai, elvárásai eltérnek a többi társadalmi csoportétól.¹⁰

A 80-as években a szegénység hazánkban, mint társadalmi jelenség, nem különösebben volt kérdés a hétköznapi emberek körében. A közvélemény kutatások alapján 1982-ben a megkérdezettek egyharmada szerint nem létezett szegénység Magyarországon, viszont 1989-ben már a megkérdezettek mindegyike érzekelte a szegénység jelenlétét. A szegénység legfőbb okainak a munkalehetőség hiányát, az alkoholt, az iskolázatlanságot, a szakképzetlenséget tartották. Így határozták meg az 1980-as évek végén az emberek a szegénység lehetséges okait.

Azok, akik tartósan rossz anyagi körülmények között éltek, nem tudtak kilépni ebből a helyzetből. Ambrus Péter 1988-as szociográfiájában eme réteg hétköznapi életét mutatja be.¹¹

A nyolcvanas évek végén egy újabb problémát jelentett, hogy a szegénység jellege átalakult. A korábbi „szegénység” fogalom új értelmezéseket kapott.

A szegénység nem csak rossz anyagi körülményt jelentett, hanem erkölcsi, negatív viselkedésformái töltettel is rendelkezett. Egyfajta életformává nőtte ki magát a korban, amelyből kiszabadulni volt a legnehezebb. A kilátástalanság és az emberi gyarlóság jellemezte mindennapjaikat.

⁹ Veres Andás: Mű, érték, műérték 260-262. Veres András, 1979

¹⁰ Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében/ Szegénység, munkanélküliség, hajléktalanság/ 350. oldal/ Osiris Kiadó, Budapest, 2001/

¹¹ Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében/ Szegénység, munkanélküliség, hajléktalanság/ 351-353. oldal/ Osiris Kiadó, Budapest, 2001/

„Azaz a korábbi, elsősorban markáns társadalmi egyenlőtlenségekkel jellemezhető szegénységet a tömeges leszakadás fenyegetése váltotta fel. A mai szegények jelentős részének ugyanis nem egyszerűen helyzetük relatív romlásával, hanem a dezintegráció, a társadalomból való kitaszíttatás tényeivel és fokozódó veszélyeivel kell szembenéznie.”

(Szalai Júlia 1990, 419. p.)

Hazánkban 1945 után jelentősen megnőtt a népesség, ami többek között köszönhető volt az úgynevezett Ratkó-korszaknak. Átalakult a népesség területi eloszlása is. Ennek okai a városiasodás és az új gazdaságpolitika, amely erősen iparosító jellegű volt. Hihetetlen gyorsan megnőtt Budapest lakossága, mivel fővárosként munkáskolóniákat tömörített össze és a város peremén elhelyezkedő kisebb településeket becsatlakoztatták, mintegy a főváros részévé tették.¹²

A lakótelepek létrejötte mintegy szükségletként szolgált, kényszerből kialakított életforma. Természetesen mindenki, aki beköltözött egy lakótelepre, a jobbik megoldást választotta, valószínűleg még így is jobban járt. Az ide települő emberek régi és az új lakásának különbözősége jelentős, a lakótelepek a javulás tendenciáját bizonyítják. A lakótelepre költözők közül, körülbelül csak a felének volt korábban is saját lakása. Akik nem rendelkeztek lakással, nagy számban jutottak hozzá lakótelepi lakásokhoz, ez is azt jelzi, hogy a rászorultságnak nagy szerepe volt a lakáelosztásban. Viszont érdekes, hogy mely réteg alkotja az ide betelepülők nagy részét. Ez a csoport az értelmiségi réteg. Ők azelőtt albérletben laktak általában, ez is jelzi, hogy az értelmiség volt leginkább mobil. Ennek fő oka, hogy a nagyvárosok gyors iparosodása következtében egyre több értelmiségi munkakör jött létre, amit be kellett tölteni. A városok vonzották az értelmiségi réteget, ők pedig oda vándoroltak, ahol munka adódott számukra.¹³

Összegzésképpen a „lumpen” fogalmának meghatározása nem egyértelmű, az nem nyilvánvalóan körülhatárolható, hogy a társadalom mely rétegére vonatkozik ez a megállapítás. A lumpen réteg nem önmagában a lecsúszott és kirekesztett, mélyszegénységben élő emberek összességére érthető. Ezen kívül igen fontos, hogy az erkölcstelen életmódot folytató, alkoholt, esetleg drogot fogyasztók, bűnözéstől sem mentes emberi közösséget jelenti. Ez a réteg, amely a társadalom peremterületén helyezkedik el, kitörni nem képes, deviáns viselkedési formákat idéz elő a közösségen belül.

¹² Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. / A magyarországi társadalom változásai a tervgazdálkodás ideje alatt/ 388-390. oldal /Dialóg Campus Kiadó, 2002./

¹³ Szelényi Iván-Konrád György: Az új lakótelepek szociológiai problémái /A mobilitás kérdései/ 45-48. oldal /Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969/

A szegénység azon része, amely nem nevezhető tisztességes, dolgozni akaró, de önhibáján kívül kitörni nem képes rétegnek.

c. Ambrus Péter: A dzsumbuj, mint a valóság tükörképe

i. A lakótelep

Magyarországon az 1940-es évek után átalakultak a lakásviszonyok az államosítások következtében. Az állami lakásszektor rohamosan fejlődött, a városi lakásokat és a falusi házakat is állami tulajdonba vették. Ennek következményeként nagy változások mentek végbe leginkább a lakásminőség tekintetében. A lakások mennyiségi növekedése jelentős volt az 1960-1990-ig terjedő időszakban. Az 1990-es évektől azonban a lakótelepek építése erőteljesen csökkenni kezdett. Építésük növekedési periódusa az 1980-as évek elejéig tartott, évente 80-100 ezer új lakást építettek.

A hazai lakótelepek építésének nagy szerepe volt és körülbelül 40 évig tartott. Az időszak három részre osztható. Kezdetben, az első szakaszban helyreállítás zajlott és kevés új lakást építettek. A második szakaszban a lakásépítés megnövekedett, tömegessé vált és az állam szerepe is egyre nőtt. Majd végül 1985 után egyre csökkent az újabb lakások felépítése, az állam kivonult lakótelepek építéséből.

Az emberek életkörülményei, az, hogy milyen lakásban élhettek, nagy részben függött a képzettségtől, a családi háttértől. A városokban a szellemi foglalkozásúak, értelmiségiek inkább kiköltöztek társasházakba, illetve családi házakba ezekből a lakótömbökből, míg a szegényebb rétegnek erre nem volt lehetősége. A hatvanas években állami bérlakásokhoz a magasabb társadalmi státusszal rendelkezők jutottak, a hetvenes évektől kezdve a sokgyermekes, segédmunkás családok is kaphattak ilyen lakásokat. A lakókörülmények, a lakás minősége egyfajta társadalmi szerepet, társadalomban elfoglalt helyet is jelentett.¹⁴

A lakótelepek szinte kivétel nélkül a városokban épültek. Az itteni lakások kis vagy közepes méretűek voltak. Nem jellemző a nagyobb méretű, polgári lakások építése. Kezdetben ezek a város peremére épültek, majd befelé terjeszkedtek a város központjába. Ezeket a lakásokat a monotónia és a szerénység jellemezte. Kialakult egy olyan trend, hogy akik tehettek ezeket a lakásaikat jobbra cserélték és helyükre egyre szegényebb emberek kerültek. Így alakulhattak ki a szegényebb társadalmi rétegek által lakott telepek. Ennek

¹⁴ Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében /294-296.oldal/ Osiris Kiadó 2001

következményeként pedig megjelent a szegregáció. A folyamat, miszerint kicserélődtek a lakók ezekben a panelekben, csak tovább zajlott. A lakóházak állapota egyre romlott, egyre szegényebb réteg költözött be, és ezzel együtt zárt területek alakultak ki, amelyek egyre jobban elhatárolódtak a társadalom többi rétegétől, peremterületekre szorultak. Kevesebb lett a társas érintkezés a „kívül lakókkal” és nem a társadalmi normák szerinti, hanem sajátos értékrendszerek születtek.

A lakótelepek társadalmi összetételét három tényező befolyásolta: a lakótelepek létrehozásának politikai indítéka, a lakások összetétele, és azok elhelyezkedése. A lakások minősége nem játszott nagy szerepet, sokkal inkább a cél az volt, hogy gyorsan és hatékonyan elszállásolják az embereket. A lakótelepek társadalmi összetétele a 70-es években nagy különbségeket mutat. Egyrészt az alacsony jövedelműek kerültek ide, akik státuszukat tekintve elmaradnak a város többi részétől, másrészt a sokgyermekes családok, ami nagymértékben demográfiai szegregációhoz vezethet. Az itt élők nehezen szakadhattak ki ebből a környezetből, nagyfokú lokális ragaszkodás és a szakmai képzettség hiánya miatt. A szegregáció növekedését segítette elő a lakótelepek kiépítése, holott a cél nem ez lett volna. A 70-es, de még a 80-as évek elején is hatalmas méretekben épített lakótömbök, telepek úgynevezett „csapdává” alakultak át az ide költözők számára.¹⁵

ii. A Dzsumbuj, a valóság tükörképe

A Dzsumbuj, egy telep élete című szociográfia 1983-ban fejeződött be, Ambrus Péter 1978-tól vizsgálta a telep életét, lakóinak sorsát, helyzetét. A Dzsumbuj, egy 1937-ben épült, a IX. kerületben elhelyezkedő három lakótömbből álló telep, ahova körülbelül 10-11 ezer ember költözött be. Maguk a lakások átlagosan 28 m²-esek voltak, egy helyiségből álltak, minden emeleten volt két-két mosókonyha, és egy fürdőszoba. A telephez tartozott egy kisebb óvoda is.

„A lakáskiutalásoknál erős szelekció érvényesült. Eséllyel csak olyan, a lakbért fizetni nem tudó, ezért már kilakoltatott, sokgyermekes családok indulhattak, akiknek legalább egy tagja már dolgozott Budapesten. Kisebb létszámú, de igen nagy nyomorban tengődő családok is kaptak itt lakást, de ekkor két családot költöztettek egy lakásba.” (AMBRUS, 1983)

¹⁵ A LAKÁSRENDSZER SZOCIOLÓGIAI ÉS KÖZGAZDASÁGI ELEMZÉSE /50-67. oldal/
Hegedüs József – Tosics Iván
Budapest 1993

Ez a lakótelep a kezdettől fogva már meg volt bélyegezve, a lakói szinte ezt észre sem vették. Szégyen volt itt lakni. Emiatt elég gyorsan kialakult az ott élőkben egyfajta kisebbségi tudat. Elsősorban olyan nagycsaládok települtek be ide, akiknél a szülők munkanélküliek voltak, esetleg idénymunkások, kis számban szakmunkások. A segédmunkások száma eléggé magas volt, érdekes, hogy nagy része női dolgozó, akik általában éjszaka vállaltak munkát. Azonban a lakók többsége állandó, folyamatos munkát nem végzett, tengődtek egyik napról a másikra. A nők sok gyereket szültek, a munkába állók átlag életkora 12 év volt. Ezeknek a gyerekeknek a többsége elvégezte még a hatodik osztályt, de igazán nem is volt hol tanulniuk. Hiszen az egy helyiségből álló lakásban alig fértek el a többi testvérükkel együtt, arra egyáltalán nem volt esély, hogy nyugodt körülmények között tanuljanak. Ezt nehezítette még a szülők mindennapos esti italozása is. Többségében ezek az emberek családi házhoz hasonlatos épületekben éltek eddig, tehát rendelkeztek egy nagyobb nyitott térrel, udvarral és most hozzá kell szokniuk a betonfalak által körülzárt lakáshoz. Egy új életformát kellett elsajátítani, megtanulni, hogyan lehet itt élni vagy túlélni.

Az 1970-es évekre az itt élők eljutottak egy olyan szintre, hogy megélhetésük már lehetetlenné vált állami segítség, támogatások nélkül. A nagycsaládokat már elkezdték kiköltöztetni, és új lakók jöttek a helyükre. A ház állapota 1976-77-re teljesen leromlott. 1980-ban végbement egy felújítás, de ez után pár hónappal ismét le volt lakva az épület, hamar visszaállt a régi állapot. A dzsumbujban kialakult egy olyan zárt világ, ahol a lakók csak egymásra számíhattak, a magánélet, mint olyan megszűnt a telepen.

A külvilág felé abszolút nem voltak nyitottak és természetesen visszafelé is igaz, a külvilág előítélettel volt a dzsumbujjal szemben. Létrejött egy belső kis világ, az ő világuk, ahonnan kitörni nem lehetett. A kényszeres együttélésnek meg voltak a hátrányai is, vagyis a következményei. Egyre több volt a konfliktus az emberek között, ez köszönhető volt a nagy mennyiségű alkohol és drogfogyasztásnak is. Az alkoholfogyasztás meghatározta az itt élők mindennapjait. A szenvedélybetegség nem csak a felnőttekre volt jellemző, hanem a gyermekek is ittak, ezt a példát látták a szülőktől. Ez egy ördögi kör volt, amiből lehetetlennek tűnt kiszabadulni. A beszűkült élettér következménye volt ez, a kedvezőbb életben való hit hiánya miatt a mindennapok túlélése volt csupán a cél. Ezt pedig az alkoholfogyasztással volt a legkönnyebb elérni. Hagyománnyá nőtt ki magát az ivás, aki nem ivott, ki volt közösítve. Az alkohol szerves része volt a napi kiadásoknak, minden lakásban volt mindig szeszes ital. Az emberek folyamatosan a gondokat elfelejtető mámor hatása alatt állnak. Az embereknek egyre több alkoholra van szükségük, így nő a konfliktus is. A telep egész életét alapvetően az alkohol irányítja, amely nélkül elviselhetetlen lenne az itteni lét.

Mindenki belekerült ebbe a körforgásba, alkohollal tengették mindennapjaikat, senki nem volt ez alól kivétel.¹⁶

A telepen élők nem nyilvánítottak senkit sem alkoholistának, hiszen ez az ő értelmezésük szerint nem egy betegséget, hanem egy üldözendő magatartásformát jelentett.

Kialakult egy sajátos réteg, amely a dolgozni nem akaró, a társadalom mélyére lesüllyedt és onnan kitörni nem tudó emberekből áll. Kiutat nem találnak ebből a helyzetből és nem is nagyon keresnek. A lumpen réteg sajátjaként a külvilág által lenézett és kitaszított tömeg maga is kívülről tekint önmagára. Elhiszi és belenyugszik, hogy nincs kiút, ha van is, egyszerűbb a semmittevés és a beletörődés. A lecsúszottság egyfajta sorsként van értelmezve a dzsumbuj lakóinak szemében. Szerintük minden jó, úgy, ahogy van, nem kell változtatni rajta. Talán még az is pozitív, hogy el vannak rejtve a külvilág elől, hisz így élhetnek a saját értékrendszerük szerint. Nem kell megfelelni semmilyen társadalmi elvárásnak sem. Természetesen ez az állam szempontjából is előnyös lehet, hiszen így nincsenek „szem előtt” a társadalom szégyenének tartott csoportok. Tehát úgy lehet tenni, mintha nem is létezne ez a probléma. Elkerülhetetlen, hogy akik ilyen körülmények között kénytelenek élni, azok nagy része deviáns viselkedési formákat vesz fel. Mondhatni ez velejárója ennek a jelenségnek, ami már a gyerekeknél is megmutatkozik. A gyermekeknél nagyrészt magatartászavarok jelentkeznek, kommunikációs problémákkal küzdenek, nem tudnak beilleszkedni egy másik közösségbe. Vannak, akik szinte ki sem mozdultak ebből a zárt közösségből, nem érintkeztek a többi emberrel, csak azt látták eddig, ami itt példaként állt előttük. A lakókörnyezet igen nagy befolyásoló hatással bír, főleg a gyermekekre. Ha nem éri őket másféle inger is, csak azt tapasztalják, ami egy ilyen telepen történik, ők maguk is hasonló életet fognak folytatni, semmi esély az ellenkezőjére. Őket is a társadalom kirekesztettjeként fogják számon tartani.

d. Megjelenés a szépirodalomban:

Spiró György: Csirkefej

Spiró olyan kortárs drámaíró, aki a társadalom változásai és az emberi sors közötti összefüggést elsődlegesnek tartja, az ember személyiségének fejlődése, alakulása nagymértékben függ a külső tényezőktől. A történelemtől, a politikától, a társadalomban betöltött szereptől. Spiró történelemben és társadalomban is gondolkodik, miközben írja drámáját. A 80-as évek, a hazai szocializmus utolsó lehelete rányomja bélyegét a kor

¹⁶ Kísérletek a Dzsumbuj környezeti és szociális problémáinak a kezelésére /Garamvölgyi Annamária/
<http://www.ktk-ces.hu/garamvolgyi.pdf>

emberére. A megfásult társadalom képe, mely a tömegek előtt lebeg és a rendszerben való csatlódás kihat a mindennapokra. A mű igen csak kényes, ámde aktuális kérdéseket és problémákat boncolgat. Nem a múlt történelmével és annak egy szeletével ismerteti meg az olvasót vagy éppen a színházban ülő nézőt. A kor egy mély, talán sokak számára rejtett problémájára hívja fel a figyelmet. A valóságra koncentrálni, a 80-as évek sivár lakóházában sínylő lecsúszott lumpen csoportra, nyersen és élethűen, minden színezéktől mentesen.

Addig ismeretlen a drámában ez az ábrázolásmód, miszerint egy társadalom szociális problémái és az emberek kisszerűsége és szellemi fejletlensége ilyen nyíltan jelenik meg. Sivár a helyszín és sivarak maguk a szereplők, de a dráma annál sokatmondóbb.

A helyszín már eleve sokat elárul. Spiró szanálásra ítélt külvárosi háza a Csirkefejen a dráma központi helyét foglalja el. Lakói magányos, a társadalom által kirekesztett emberek, vesztésként élik napjaikat. Feldúltság és a káosz uralkodik a lakóházban, mindenki ideges, mindenkinek van rejtegetni vagy szégyellni valója. „Lumpenségük” az élethez való hozzáállásukban és társadalmi idegenségükben mutatkozik meg. A dráma megmutatja, hogyan veszítünk el minden értéket, ami az ember számára elsődleges kell, hogy legyen. A mű nem nyújt megoldást a problémákra. Szereplői nem tudnak kitörni az önmaguk okozta kisebbségből. Esetleg feltehető a korábban leírtakra alapozva a kérdés: talán nem is önmaguk lennének a hibásak? Okolhatnánk-e a társadalmat mindezért?

Az erkölcsi pusztulás valószínűleg ezen a helyszínen is elkerülhetetlen, akár csak a Dzsumbujban. A fiatalok itt is drogfogyasztók, nincsenek tekintettel a többi emberre. Az idős emberek, mint az öregasszony is, különösen nem kapnak tiszteletet. Ellenkezőleg, egy lenézett társadalmi csoportnak tekintik őket, akik a többi ember terhére vannak. Nem bölcs idősként tartják őket számon, akiktől sokat lehet tanulni, hanem fölösleges, semmire sem jó emberként.

A drámában szereplő fiatalok mintha nem szocializálódtak volna megfelelően, nem váltak igazi felnőtté. Nem váltak racionálisan gondolkodó, önmagáért és akár másokért is felelős, cselekvőképes emberré. A műben szinte senki sem alkalmas semmire, sem szülői, sem pedig gyermeki szerepre. Nem tudják betölteni az alapvető emberi szerepeket, mindenki magában él. Vagy férje nincs, vagy felesége, vagy szülei. A családok széthullottak, mindenki lezüllött és senki sem boldog. Dekadens képet fest az író, ami életeket, sorsokat és egyazon társadalmat mutatja be.¹⁷

¹⁷ Radnóti Zsuzsa: Lázadó dramaturgiák /278-280. oldal/ Palatinus 2003

Ezekben az emberekben nem alakult ki társadalmi felelősségtudat sem, nem éreznek mások iránt felelősséget, még önmaguk irányában sem. Nincsenek tisztában tetteik súlyával, nem tudják mi a jó és mi a rossz. Alkalmatlanok a hétköznapi életre, a lakóház egyfajta búvóhelyként is szolgál számukra, akár csak a Dzsumbujban a lakótelep. Rettegnek a külvilágtól, tele vannak aggodalommal, félelemmel. A felelősség, a bűnösség elhárításának a képessége működik csak bennük. Bűnözők, dolgozni nem akaró emberek, akik igen szűk anyagi és érzelmi keretek között élnek. Nem szembesülnek a szereplők saját problémáikkal, csupán a vénasszony, bár az sem vezet sehova, inkább csak szálnalmas felismerés, amely egyfajta istenkeresésbe csap át. Természetesen az is hiábavaló, a vezeklés, itt úgy tűnik, hogy túl késő.

A szereplők sorsát, életét csak a sötét gondolatok, primitív, önző célok vezérlik. Gyakran agresszívek, közönségesek.

A létezés megfoghatatlan, a mindennapi lét bizonytalan és kilátástalan. Jövőkép nincs, múlt is leginkább csak az öregasszonynál. Az embereknek nincs lehetőségük kilépni ebből a pusztító környezetből, bár lehet, hogy nem is tennék meg.

Az emberek életének alapélménye a magányosság, a szeretet nélküiség, életük banális forgatórugói, a megszokott mindennapi cselekmények folyamatos ismétlődése. Minden nap ugyanolyan, nincsenek új dolgok vagy változások. A külső tér, ami a lakóházon kívül van, idegen és félelmetes. Kizárható a külvilág, ebben az udvarban el lehet rejtőzni, hiszen falak vesznek körül mindent.

Szociografikus vonásai egyértelműek, a nyelv, mint kifejezőeszköz minimálisra csökkentése mutatja be eme társadalmi réteg sajátosságait. A kor szókészlete alapján a lumpen csoport önálló, önmaga által kifejlesztett nyelvet használ. Szociografikus, ám nem csupán egy dokumentum, vagy egy dokumentumszerű leírás. Több annál, tragédia, mely a valóság egyik legijesztőbb és legviszatasztóbb momentumában teljesedik ki. Tragédia, melyben nem születik megoldás, sem jellemfejlődés, a kisszerűség az, amely állandó. A szubjektum válsága, az egyén tudatának széthullása természetes folyamat ebben az élettérben. Természetesen az emberi érzelmek is változáson esnek át, nehezen megfoghatók, de minden szereplő lelki válságban van. Az emberi érzelmek valamiféle állati ösztönné alakultak át a műben.

A dráma egy önvizsgálat is egyben, ki miben hisz, van-e egyáltalán miben hinnünk? Van-e Isten? Folyamatos kérdésfeltevésekből áll és állandó útkereséséből vagy éppen kiútkeresésből. Mindenki bűnös és áldozat is egyben. Persze nem kapunk válaszokat a feltett kérdésekre, nem tudjuk megvan-e Isten, van-e értelme élni. Az agresszió mindent felülír. A

sorsnélküliség, a szeretet mindennemű hiánya következtében nem lehet, egyszerűen lehetetlen kitörni ebből a zárt világból. Általában próbálkozás sincs. Milyen szereplők ezek? A társadalom által jogosan kirekesztett és lenézett csoportról van szó? Vagy ők az áldozatok?

Nem tudjuk meg egyértelműen, leginkább mindkettő igaz, akár csak Ambrus Péter: Dzsumbuj című szociográfiájában. A Dzsumbujban nincs lehetőség a kitörésre, a valóság negatív oldala ez, amit nem szeretünk szem előtt tartani. A rideg valóságban, a tengődésben nehéz Istenre lelteni, a vallás nem fontos kérdés.

A lét miéértjére irányulnak kérdések, de nem kapunk válaszokat, emberek vannak, bűnösök és kiútkeresők. De valahogy nem találnak kiutat, sem a Dzsumbujban, sem a Csirkefejben.

2. Kommunikációs problémák a Csirkefejben és A Dzsumbujban

a. A kommunikáció átalakulása, korlátozottsága, hiánya

A szocializmus ideje alatt hazánkban is kialakult egy úgynevezett „belső emigráció”. Ez a folyamat abban nyilvánul meg, hogy a polgár elzárkózik a társadalom egészétől és egy új környezetet teremt önmaga számára. Ezért létrejön egy magánszféra, a személy kialakít egy önálló identitást. Ez többféle formában mutatkozhat meg, vallási felekezet tagjává válik, vagy egyszerűen csak elkülönül a külvilágtól. Ez a belső emigráció jelenik meg a Csirkefejben és a Dzsumbujban is. Zárt társadalmi közösségek jönnek létre, melyekben sajátos viselkedési formák alakulnak ki, igazodva a tagok igényeihez, normáihoz.¹⁸

Ebből a folyamatból következik, hogy megszületik eme réteg önálló kommunikációs attitűdje is. Ez történik mindkét írásban, ahhoz igazodva, hogy milyen az aktuális környezet, A Dzsumbuj hangoskodó lakóitól miként lehet eljutni A Csirkefejben szereplő önkifejezésre képtelen fiatalokig. Spiró „srácai” a drámában punk fiatalok, akik tipikusan a lázadó fiúkat testesítik meg. Lázadozásuk első pillanata, amikor felakasztják az Öregasszony macskáját, mondhatni ezzel megteremtik a történet alapproblémáját. A punk stílus, illetve a rock-kultúra meghatározó szerepet töltött be a 80-as években. Ez a szélsőség valahová tartozást jelentett, egy zárt kört alkotott, ami szembement a társadalom elvárásaival. Így alakult ki a szleng is. Önálló kulturális teret hoztak létre, amelyben sajátos nyelvezet működött. Bár ez nem mindig lehetett célravezető, a nyelv lebutítása számos hátránnyal járt.

¹⁸ Havasréti József : Alternatív regiszterek: a kulturális ellenállás formái a magyar neoavantgardban /20-21. oldal/

A nyelv az önkifejezés eszköze, kapcsolattartás a külvilággal, a többi emberrel. A Csirkefejen létezik egyfajta kommunikáció, amely végső soron alkalmas arra, hogy kapcsolatot teremtsenek a szereplők egymással. De önmagukat kifejezni már annál nehezebben képesek. Csupán alapvető dolgok közlésére alkalmas ez a nyelvezet. Önmaguk által teremtett rétegnyelv, amely rengeteg önisméltást és káromkodást tartalmaz.

A műben általában több nyelvi réteget különítenek el. A legszembeütőbb jelenség a fiatalok nyelvhasználata. Ez a nyelvezet alpári kifejezésekből, szótöredékekből áll. A legtöbb szereplő ezt a nyelvet használja. Megjelenik a hétköznapi nyelv is, amely alkalmas kommunikációra, bár sivár és szegényes. Ezt használja például az öregasszony is. A Tanárnál, vagyis egyetlen szereplőnél fordul elő a választékos nyelvhasználat, amely műveltségre is utal.

Mivel a szépirodalom a valóság művészi ábrázolásaként fogható fel, ezért abban megjelenhet a nyelv különböző skálája. Ezért lehetséges, hogy a valóság tükréként használja Spiró eme trágár nyelviséget. Az ilyesfajta nyelvhasználatnak a szépirodalmi művekben mindig kiemelt jelentősége van. Ebben az esetben társadalombírálatként is értelmezhető. A beszéd és a kommunikáció központi szerepet kap, hiszen az emberek jellemét szemlélteti. Egy szépirodalmi műben a nyelv közvetítőként szolgál, mögöttes tartalommal bír. A dráma szociografikus vonásai megjelennek az alantas nyelvezet által. A sajátos rétegnyelv mintegy leírást ad a kor sajátosságáról. Persze nem pusztán a 80-as évekre érvényes ez a lét értelmét kereső ember képe. A következő párbeszéd a két fiatal szereplő között zajlik, az érdektelenség és a hiány érzése vallomásként jelenik meg benne.

SRÁC

Bazmeg.

HAVER

Mi? Nincs még?

SRÁC

A rohadt életbe.

HAVER

Nincs itthon, mi?

Srác dörömböl, csönd.

Nincs itt senki, mi?

SRÁC

Mér nincs itthon? Bazmeg. Mér nem jön?

HAYER

Korán van.

SRÁC

De mér nincs itthon? Hazajövök, akkor mér nincs itthon? Dörömböl, rugdossa az ajtót.

HAYER

Mér nincs kulcsod.

SRÁC

Honnan lenne? Mi? Hülye.

HAYER

Mér nem adtak?

SRÁC

Mert nem adtak. Csába.

A mű darabokra van szedve, ami leginkább a nyelviségében mutatkozik meg. A szétdaraboltság jelen van a szavak szintjén, a befejezetlen mondatoknál, illetve a töltelék-káromkodásoknál. A közlések megszakítása, a kommunikáció lehetetlensége a gondolatjelek használatával párosul, amely versszerű formát kölcsönöz az írásnak.¹⁹

Ambrus Péter Dzsumbujában is fontos szerepet tölt be a kommunikáció. A lakótelepi élet átalakítja az emberek közötti beszédet, a kapcsolatteremtést. Természetesen itt is kialakul egyfajta sajátos nyelvezet és kommunikációs szokás, amely eltér az átlagostól, a köznyelvitől. Viszont amit itt szeretnék kiemelni, az nem a trágár szóhasználat, hanem a beszéd hangereje, a szavak nélküli, egész mondatok nélküli hangok jelentése.

A dzsumbuj esetében a lakótelepen az információk hihetetlen gyorsasággal terjednek, ami köszönhető elsősorban az épület térszerkezetének. Semmi nem áll útjában a mondanivaló szabad áramlásának. Az ott lakók átkiabálnak egymásnak egyik lakásból a másikba, így továbbítva az információt, ehhez természetesen egyre nagyobb hangerőre volt szükség, hiszen volt egy alapzaj is, amelyet mindig túl kellett kiabálni. A hangerőnek tehát elsődleges szerepe van a Dzsumbujban. Mindenki nagyon hangosan beszél, mintha az lenne a cél, hogy egymást kiabálják túl. Kialakul egy állandó jellegű ordítózó beszédforma. Ennek lényege, hogy mindenki minden eseményről jól informált legyen.²⁰

¹⁹ Magyar irodalom 1945-1995 Műelemzések 220-221.

²⁰ Ambrus Péter: A Dzsumbuj /31.32. oldal/ 2000

A környezet ingerszegénysége miatt a lakók állandóan kifelé szemlélődtek, hátha a külvilágban történik valami változás, esemény. Erről rögtön mindenkit tájékoztattak, egy hangos átkiabálással. Érdekes, hogy míg a Csirkefejben a szavak nehezen álltak össze értelmes mondattá, inkább csak mondatfoslányokat használtak, addig a Dzsumbujban nem szavakkal, hanem egyéb nyelvi jelekkel próbálják önmagukat kifejezni. Az érthetőség mindkét esetben nehézkes, de nem teljesen hatástalan. Abban a bizonyos közegben elfogadhatónak mondható.

A kommunikációs tevékenység a dzsumbujban általában kettős. Elvileg két ember beszélget, de mivel ezt egy nyitott térben teszik, ezért mások is hallhatják, sőt az is a cél, hogy minél több ember hallja és bekapcsolódjon a beszélgetésbe. A hangerő ezt is szolgálja, ha épp valaki érdekesnek találja az aktuális témát, akkor közbevágásszerűen véleményt alkothat vagy hozzáfűzhet valamit. Tehát érdekes a különbség a két mű kommunikáció között, de mindkét esetben sajátos. Míg a Csirkefejben a minimumra csökkentett beszédnek van jelentősége, addig a Dzsumbujban a hangerő áll a kommunikáció középpontjában. A Dzsumbujban egyfajta viselkedésforma jelenti a kommunikációt. A Csirkefej valójában a vegetáció szintjén létező dráma. Az események, a szereplők és a kommunikáció is vegetatív jellegű, a létezés minimumát elégítik ki. A durva szavak fejezik ki a nyelv roncsoltságát, és a nyelvtani szabályok figyelmen kívül hagyása mutatja, hogy milyen, amikor egy csoport romnyelvet használ. Az emberi élet széthullottsága egyben a nyelv széthullását is jelenti.

A dzsumbujban a kommunikációval jellemezhető az emberek magatartásformái, attitűdjei. Ebben az esetben agresszióról és indulatos érzelmi állapotról tanúskodik a kapcsolatteremtés. A hirtelen felszínre törő, meggondolatlan szavak alkotják a beszédet, mindezt minél erősebb hangnemben.

b. Egy társadalmi rétegnyelv kialakulása

A nyelvészetnek egyik feladat, hogy a nyelvet a társadalom egésze felől értelmezze, kutassa. A nyelvnek társadalmi funkciója van, nem az egyénre fókuszál, hanem annak a társadalomban betöltött helyére. Beszélhetünk nyelvi csoportokról, ami lehet például egy kisebb család vagy egy nagyobb közösség, például egy lakótelepen élők összessége.

Ha egy társadalmi réteget a nyelvhasználatuk, illetve a kommunikáció alapján vizsgálnak, akkor eme vizsgálatnak a szociológia kérdéseire is választ kell adnia. Választ kell adni a szóban forgó csoport összetételére vonatkozóan, hogy mely társadalmi csoportba illeszkedik bele, vagy, hogy milyen az összetétele.

A nyelvnek társadalmi változatai vannak, amelyek csoportokra tagolódnak és kölcsönös összefüggéseket mutatnak. A nyelv közlési aktusában is különböző változatok élnek, melyek a társadalmi különbségek és a társadalmi mobilitás miatt alakulnak ki.²¹

A szleng nem csak egy nyelvészeti fogalom, hanem szociológiai, társadalmi tudományok alapfogalma is. Hiszen a szleng kialakulásában a társadalomban elfoglalt hely, a kultúra igen nagy szerepet játszik, mondhatni ebből ered. Ez a kommunikációs forma folyamatosan változik, területenként más-más. A szlengnek szerepe megmutatni az ellenállást a társadalom elvárásaival szemben, kinyilvánítani a szembenállást. Ezáltal kialakít egy csoportot, amely újabb tagokat fogad be vagy éppen kizár.²²

A legfontosabb kérdés az lehet számunkra, hogy miért és hogyan alakul ki egy zárt közösségben ez a nyelvhasználat. Miképpen jelzi a társadalmi különbségeket?

A szleng a nagyvárosokban a legelterjedtebb, hiszen ez a közeg nyújt leginkább lehetőséget a rétegeződésre, a gazdasági, kulturális különbségek kiütkezésére.

A szociográfiai írásokban gyakran szót ejtenek a közösségek sajátos nyelvhasználatáról, hiszen ez alapvető kifejezőeszközként szolgál. Sokat elárul a kommunikáció az adott csoportra vonatkozóan. Ambrusnál is fontos szerepet játszik a kapcsolatteremtés és maga a beszéd a Dzsumbujban élők között. Leírja, hogy miben tér el a köznapi nyelvtől, melyet általában használunk, illetve maga a kommunikáció eszközei miben mások egy zárt telepen belül. Önmaguk által kifejlesztett és szükségképpen előállt nyelvezetről van szó. Mondhatjuk, hogy ez is csak egy szleng fajta, amely egy réteg nyelvévé vált, és mások által nehezen érthető, akár csak a Csirkefejen. Természetesen vannak különbségek, nem ugyanazt a típusú argót képviseli Spiró Csirkefeje és Ambrus Péter Dzsumbuja. Míg Spirónál a kifejezhetetlenség válik uralkodóvá, addig Ambrusnál a túlhevített kommunikáció és a hangerő nagysága. Az emberi gesztusoktól mentes, szótöredékekből álló Spirói kommunikáció végső soron nem alkalmas az önkifejezésre. Bár a szereplők mégis megértetik magukat másokkal is, de csak alapvető gondolatokat képesek közvetíteni.

A Dzsumbujban igen csak más a helyzet. Az emberek tömegekben kommunikálnak egymással, nem négy szemközt, hanem mindenki által hallható beszélgetések zajlanak. Ezek inkább bekiabálások, sem mint hozzáfűznivalók. De itt ez a megszokott, a normális beszédforma, ami nyilván furcsának tűnne, ha egy más közegben használnák.

²¹ Társadalom és nyelv /Szociolingvisztikai írások/ 32-34. oldal /Gondolat, Budapest, 1975/

²² Robert L. Chapman: Mi a szleng? /<http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/index.php#s5>

„A verbális közlések sajátos módjában rejlik a gyors információáramlás igazi kulcsa. Kitüntetett szerepe van a hangerőnek. A Dzsumbujban mindenki túl hangosan beszél, ami természetes következménye a túlszűfoltyságból fakadó nagyon magas alapzaj szintnek.
/Ambrus Péter: A Dzsumbuj 32. oldal/

Ezek a nyelvi közösségek állhatnak kisebb csoportokból, melyekre jellemző, hogy egymást közelebbről ismerik, de lehet nagyobb területen élők közösségéről is beszélni. Ezekben az esetekben a beszéd egyediségéhez társul egyfajta viselkedésbeli sajátosság is. Ezekre az emberekre jellemző egy cselekvésmód, amely egy szerepviselkedést jelent. Ezt a szerepet jellemzik az öltözködés, a gesztusok.²³

A társadalmi viszony meghatározza, hogy az adott réteg milyen nyelvi elemeket, szintaktikai formákat használ. A nyelvi lehetőségeket vagy lecsökkenti, vagy újakkal bővíti ki. Ilyen a szlengben az új kifejezések érthetlensége a köznapis ember számára. Ezzel kibővül a nyelvi eszközök tárháza és ez gyakran gesztusokkal, nonverbális kommunikációval párosul.

A társadalmi rétegnyelvet használók nem csak területileg, hanem sokkal inkább morálisan vannak távol a köznyelvet használóktól.

3. A tér és a tárgyak szerepe a két műben

a. Az időnélküliség, a tér és a tárgyak központi szerepe

A társadalmi tér, amely nem a fizikai térséget jelenti, kapcsolatban áll a fizikai térrel. Az ember az őt körülvevő teret jellemzőkkel gazdagítja, tehát lényegében az ember teremti meg az ő saját társadalmi terét. Az a társadalmi tér, amelyben élünk, meghatározza jellemünket, viselkedési szokásainkat, és ez oda vissza igaz. Önmagunk által teremtett környezet ez, vagy éppen beleszületünk.

A marxista térszemlélet szerint a tér a mozgásban levő anyag egy megjelenési formája. Ebből arra lehet következtetni, hogy minden anyag önmaga körül teret hoz létre. Ennél az elméletnél lényeges még a helyhez, a tárgyhoz való kötődés, a környezethez fűződő kapcsolat fontossága. Akárcsak a két szóban forgó műnél, a lokalitás központi szerepet kap. Hogy miként valósul meg a marxista térszemlélet eme két 20. századi műnél, a következőkben fejtem ki. A társadalmi és a területi viszonyok kölcsönösen hatnak egymásra, ez jelen van a

²³ Társadalom és nyelv /Szociolingvisztikai írások/ 156-157. oldal /Gondolat, Budapest, 1975/

Csirkefejen és a Dzsumbujban is. De ahogy a marxista elméletben, itt is jelen van az, hogy a társadalmi és a valóságos, materiális tér különválasztható. Egymástól függetlenül is értelmezhető a kettő. Nagy jelentősége van annak, kifejezetten a két műben, hogy az ember és a tárgyi környezet között milyen kapcsolat feltételezhető. A környezet milyen hatással van a gondolkodó emberre, miért alakul ki a lokális kötődés az elzárt közösségekben élőkénél.

A marxista tér és idő elmélete szerint a tér és az idő nem elválasztható az embertől, az anyagtól és egymástól sem lehetnek függetlenek. E szerint az értelmezés szerint a tér, a hely folytonos kölcsönhatásban van a materiálissal.

„Sem a tér nincs a szubjektumunkban, sem a világ a térben. Ellenkezőleg, a tér a világban van, amennyiben a jelenvaló létet konstituáló világban benne lét teret tár fel. A tér nem a szubjektumban található, és a szubjektum sem szemléli a világot úgy, „mintha” az a térben lenne, minthogy az ontológiailag helyesen értelmezett „szubjektum”, a jelenvaló lét eredendően térbeli” /Heidegger, M. (2001): Lét és idő. Osiris, Budapest/

A mindennapi jelenségeket értelmezhetjük úgy, mint egyfajta térbeli alkotóelemet. Az emberek viselkedése vagy az események időbeni alakulása is függhet a térben elfoglalt helyétől. A létünk eredendően térbeli, tehát minden, amit teszünk, vagy ami történik, az egy térben lezajló esemény. A térnek tehát a fizikai meghatározáson kívül van egy elvont jelentése is, ami a tér fogalmát társadalmi jelenséggé írja le.

A tér fogalmának rövid bevezetője után szeretnék rátérni a két mű szűkebb térértelmezési lehetőségeire. Ambrus Péter igen részletesen írja le a lakótelep minden egyes részét, a tárgyakat, a szobákat, magát az épületet. A Csirkefejen is jól ismerjük a lakóházat, ahol a történet játszódik. A dráma a helyszín leírásával kezdődik. Már ekkor sejthető, hogy a helyszínnek és a tárgyaknak nagy szerepe lesz. Az Öregasszony mozdulataival együtt ismerjük meg a helyiség részeit, a tárgyak elhelyezkedését. Minden, amihez hozzáér, jelentőséget kap. Amikor megpillantja halott macskáját a porolón, mintha onnantól kezdve megszűnne létezni az idő a műben. Csak áll a jelenben, a hely által körülzárva, tárgyi biztonságban. A falak által behatárolt létterbe fojtott fájdalom ez, az Öregasszony néma sikolya.

A Csirkefej jeleneteit olvasva úgy érezzük, mintha ott lennénk a helyszínen a részletes leírásnak köszönhetően. De ennek a részletekbe menő leírásnak nem csupán az a célja, hogy magunkénak érezzük a helyet, hanem a tárgyak központi szerepének kiemelése. Az udvar, az ajtó, a kilincs és minden egyes dolog beépült a szereplők tudatába és életük részévé vált.

A megszokotthoz való ragaszkodás miatt nem örülnek semmiféle változásnak, ami a lakóházban történhet, illetve nem is értenék:

HAYER

Mi?

SRÁC

Garázsra mutat. Ez mi a franc?

HAYER

Hát garázs. Nem? Garázs.

SRÁC

Hogyhogy garázs?

HAYER

Hát az.

SRÁC

Itt nem volt garázs! Ez itt nem volt!

HAYER

Nem tom, most van.

SRÁC

Mér van itt garázs?! Pont itt? Mér van?!

Kis csönd.

HAYER

Jó van, most itt fogunk szobrozni, bazmeg?

Menjünk már el. Menjünk ki. A térre.

SRÁC

Mér, ott mi van, bazmeg? Mi? Mi van ott?

A Srác értetlenül áll a változás előtt, nem érti hogyan került oda a garázs, hiszen eddig nem volt ott. Bár eltelt egy hosszabb idő, mégis értelmetlen, hogy változás történt a megszokott helyen. Többször felteszi a kérdést, hogy miért van itt egyáltalán ez a garázs, és ha itt van, akkor miért pont itt kell lennie?

Az időbeli és a térbeli történések természetesen nem választhatók el egymástól. Az idő úgy fogható fel, mintha eggyé vált volna a térrel, vagyis az idő önmagában nem létező dolog. A helyszín részletes leírása azt is szolgálja, hogy a térben lássuk az időt, vagyis az által képzeljük el az időt, ahogy a térben zajlanak az események.

Nincs különösebb idő-szerep, alárendelt helyzetben van ezekben a művekben, csak következtetni tudunk rá: a tárgyakkól: a falak, a folyosók, az udvar adják meg az idő menetét, változásait. A szereplők mozgása, helyzetváltoztatása következtében alakul maga az idő is.

Összegzés

A szociográfia és az irodalmi szociográfia fogalmának értelmezését vettem alapul dolgozatomban. Alapkérdés írásomban, hogy a szociográfiai látásmód miként jelenik meg az irodalomban. Ennek bemutatásához két művet választottam: Ambrus Péter: A Dzsumbuj című szociográfiáját és Spiró György: Csirkefej című drámáját. Mindkét műben egy sajátos társadalmi réteg vívódásai kerülnek megírásra. A kitaszítottság, a társadalomból való kivetettség érzésének kétfajta megszólalása. Két különböző írói magatartás, két nézőpont.

Dolgozatomban próbáltam rövid képet adni a magyarországi lumpen társadalmi réteg kialakulásáról, annak történelmi háttéréről. Foglalkoztam a lumpen fogalmával, azzal, hogy honnan is ered és azóta milyen mértékben változott ennek a fogalomnak megítélése. Milyen környezetben használták a marxi értelmezésben és milyen háttere volt a szocialista időkben hazánkban.

Fontosnak tartottam kiemelni a lakótelepek szerepét, ami mindkét műben nagy jelentőséggel bír. A társadalomtól elzárt közösség, amely a helyhez kötöttsége és attitűdjei miatt kitörni nem képes, egy lakótelepre vagy egy lakóházba tömörül. Ennek a folyamatnak milyen következményei lehetnek, hogy mutatkozik meg ez az elzárttság a kommunikációban, a viselkedésben, az élet többi területén. Vagyis ilyen módon hogyan zajlik maga a szocializáció.

Majd kifejtettem röviden, hogy ez miként jelenik meg a Dzsumbuj és a Csirkefej esetében. Hiszen az egyik írás egy szociográfia, amely tényekre, adatokra hagyatkozik, míg a másik egy dráma, amely a kor társadalmának egy problémájára világít rá. Fontos megjegyezni, hogy mindkettő hiteles képet ad a valóságról.

A Csirkefej és A Dzsumbuj vizsgálatakor egyértelmű a kommunikáció kiemelése. A lakótelepen élő emberek kommunikációjának vizsgálatát Ambrus is megtette, és részletesen leírta. A Csirkefejben megdöbbentően tárul elénk a valóság, a szleng egy redukált, durva változata. Ezért elengedhetetlen volt, hogy a rétegnyelv kialakulását és jellemzőit is belefoglaltam dolgozatomba.

Végül a hely, a tér szerepének jelentőségét emeltem ki. A lokalitás miként helyettesítheti az időt, a tárgyak hogyan léteznek anélkül, hogy múltban, jelenben vagy jövőben gondolkodnánk.

4. Felhasznált irodalom

- ¹ Bertalan László: A szociográfia fogalmáról/ Szociológia 1977/2. 246-248. oldal
- ² „Mű? Munkás” Vitányi Iván/ 18-20. oldal/ Magvető Könyvkiadó, 1985
- ³ „Mű? Munkás” Gergely András/ 43-44., 48-50. oldal/ Magvető Könyvkiadó, 1985
- ⁴ „Mű? Munkás” Halmos Ferenc/ 56-58. oldal/ Magvető Könyvkiadó, 1985
- ⁵ „Mű? Munkás” Vitányi Iván/ 15-16. oldal/ Magvető Könyvkiadó, 1985
- ⁶ Rosa Luxemburg: Az orosz forradalom
<http://www.marxists.org/magyar/archive/luxemburg/of.htm>
- ⁷ Józsa Péter- Jaques Leenhardt: Két főváros- Két regény- Két értékvilág 60-63. oldal
/Gondolat, 1981./
- ⁸ „Mű? Munkás” Pósa Zoltán/ 105-107. oldal/ Magvető Könyvkiadó, 1985
- ⁹ Veres Andás: Mű, érték, műérték 260-262. Veres András, 1979
- ¹⁰ Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében/ Szegénység, munkanélküliség, hajléktalanság/ 350.oldal/ Osiris Kiadó, Budapest, 2001/
- ¹¹ Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében/ Szegénység, munkanélküliség, hajléktalanság/ 351-353. oldal/ Osiris Kiadó, Budapest, 2001/
- ¹² Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. / A magyarországi társadalom változásai a tervgazdálkodás ideje alatt/ 388-390. oldal /Dialóg Campus Kiadó, 2002./
- ¹³ Szelényi Iván-Konrád György: Az új lakótelepek szociológiai problémái /A mobilitás kérdései/ 45-48. oldal /Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969/
- ¹⁴ Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében /294-296.oldal/ Osiris Kiadó 2001
- ¹⁵ A lakásrendszer szociológiai és közgazdasági elemzése /50-67. oldal/ Hegedüs József – Tosics Iván, Budapest 1993
- ¹⁶ Kísérletek a Dzsumbuj környezeti és szociális problémáinak a kezelésére /Garamvölgyi Annamária/ <http://www.ktk-ces.hu/garamvolgyi.pdf>
- ¹⁷ Radnóti Zsuzsa: Lázadó dramaturgiák /278-280. oldal/ Palatinus 2003
- ¹⁸ Havasréti József : Alternatív regiszterek: a kulturális ellenállás formái a magyar neoavantgardban /20-21. oldal/
- ¹⁹ Magyar irodalom 1945-1995 Műelemzések 220-221.

²⁰ Ambrus Péter: A Dzsumbuj /31.32. oldal/ 2000

²¹ Társadalom és nyelv /Szociolingvisztikai írások/ 32-34. oldal /Gondolat, Budapest, 1975/

²² Robert L. Chapman: Mi a szleng?/ <http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/index.php#s5>

²³ Társadalom és nyelv /Szociolingvisztikai írások/ 156-157. oldal /Gondolat, Budapest, 1975/